

Report a Plagiarism

(Plagiarism of Risal al-Quds and Ghalatat al-Salekin by Qutb al-Din Jami in Hadiqa al-Haqiqah)

Homayon Shekari

Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran. E-mail: homaion83@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article
(P 141-162)

Article history:

Received:
1 October 2022

Received in revised form:
10 February 2023

Accepted:
13 March 2023

Published online:
15 March 2023

The purpose of writing this article is to report the different aspects of plagiarism. This plagiarism happened in the sixth century (A.H.) in the city of Torbat Jam in northeastern Iran. There, the successor and grandson of Sheikh Ahmad Jami, Qutb al-Din Muhammad Jami, stole two books from Rozbahan Baghli Shirazi (*Rasala al-Quds* and *Ghalatat al-Salekin*). Qutb al-Din Muhammad Jami was known among mystics and scholars of that time, and he was considered a mystical writer. Rozbahan lived before Qutbuddin. He is a great mystic. A mystic who has written more than fifty books. His books are taken all over Iran. It seems that Qutb al-Din was unaware of this issue. Qutb al-Din has included two books of Rozbahan in one volume and presented them to the audience under the name of *Hadiqah al-Haqiqah*. To start the work, it was necessary to determine who the books were written by. I have provided a lot of evidence to identify which author each book belongs to. In this article, I have determined with what tricks Qutb al-Din did this plagiarism. In order to hide his plagiarism, he asked the scholars of his time to confirm the authenticity of his writings. I have examined these confirmations from another point of view. I have also determined which manuscripts of Rozbahan's books he had access to. For this purpose, I have compared the manuscripts of the books. Qutb al-Din stole Rozbahan's books but did not agree with all his opinions. In the investigation of this plagiarism, I have examined the difference in the views of these two people. These differences can be called ideological differences.

This article is done by descriptive analytical method.

Examining and comparing Rozbahan's books with Qutb al-Din Muhammad's *Hadiq al-Haqiq* shows that he stole Rozbahan's *Risal al-Quds* and *Ghalatat al-Salekin*, with minor changes, and presented them in his own name. The concern of convincing the audience has caused Qutb al-Din to change some signs of dependency of Rozbahan's books and remove others in a process that we have called the process of personalization. The most important characteristics of personalization of the text are: removing Rozbahan's rejection, modifying some of his views, extensive quoting of poems attributed to Sheikh Jam's family, adding the text of Sheikh Jam's treatises and adding personal views; In addition, in order to stay away from the disciples' question, he has asked the elders approved by Sheikh Jam's family to confirm that the text of *Hadiqa al-Haqiqah* is in accordance with Mustafa's Shariah; But now we know that Qutb al-Din, in this way, sought to prove the dependence of this work on himself and remove the accusation of plagiarism. The issue of including the poems of Sheikh Jam and his family in Hadiqah is also one of the issues to consider. By comparing the poems in the treatises and Hadiqa, it became clear that Qutb al-Din did not follow the trust in attributing poems and attributed other people's poems to Sheikh Ahmad Jam. Based on this, the attribution of the poems to the narrators claimed by Qutb al-Din is seriously doubtful.

Some changes applied in the course of this plagiarism have gone beyond a simple difference and can be called an ideological difference. Differences in topics such as al-Tabas, unity, hearing, the expression of mystical experiences and the issue of vision are among these ideological differences. The revelation of this plagiarism also helps to examine the etymology of Rozbahan treatises. In this way, by examining the degree of correspondence between the versions of *Risal al-Quds* and *Ghalatat al-Salekin* with Hadiqa al-Haqiqah, we can approach the original version of Rozbahan's treatises. In the review of the versions, it was found that version "A", which was written in 817-822 A.H., is the closest version to the versions of *Hadiqa al-Haqiqah* and the closest version to the version approved by Rozbahan.

Keywords:

Plagiarism, Rozbahan, Qutb al-Din Mohammad Jami, Risala al-Quds, Ghalatat al-Salekin, Hadiqa al-Haqiqah.

Cite this article: Shekari, Homayon (2023), "Report a Plagiarism (Plagiarism of Risal al-Quds and Ghalatat al-Salekin by Qutb al-Din Jami in Hadiqa al-Haqiqah)", *Persian literature*, Vol: 12, Issue: 2, Ser.N: 30, 141-162, [10.22059/jpl.2023.349307.2105](https://doi.org/10.22059/jpl.2023.349307.2105)

ادب فارسی

شاپای الکترونیکی: ۴۱۱۳-۲۶۷۶

<https://jpl.ut.ac.ir/>

انتشارات دانشگاه تهران

گزارش یک ربایش (حلّ رسالة القدس و غلطات السالکین روزبهان به وسیله قطب‌الدین محمد جامی در حدیقة الحقیقه) همایون شکری

گروه دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: homaion83@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (ص ۱۶۲-۱۴۱)	در پژوهش حاضر به روش تحلیلی-توصیفی، برای نخستین بار، مهم‌ترین جنبه‌های یک ربایش ادبی بررسی شده است؛ با این توضیح که قطب‌الدین محمد جامی، نوه و جانشین شیخ احمد جام، دو رساله روزبهان (رسالة القدس و غلطات السالکین) را ربوده و از ترکیب این دو اثر، کتاب حدیقة الحقیقه را ساخته است. در این پژوهش، ابتدا، به فرآیند شخصی‌سازی ربایش ادبی قطب‌الدین پرداخته‌ایم و جنبه‌های مختلف این فرآیند را بررسی کرده‌ایم. قطب‌الدین از بزرگان مورد تأیید خاندان شیخ جام خواسته است که تأیید کنند که محتوای حدیقه با شریعت مصطفوی مطابقت دارد. ما پس از نقد دیدگاه‌هایی که پیش از این به چرایی این درخواست پرداخته‌اند، امکان دیگری را در بازخوانی نیت اصلی قطب‌الدین مطرح کرده‌ایم. یکی از مهم‌ترین و چالش‌برانگیزترین مسائل در مقایسه دو رساله روزبهان و اثر قطب‌الدین، بررسی اختلاف دیدگاه‌های ایشان است. با بررسی و مقایسه آثار، مشخص شد که این دو عارف در موضوعاتی متعدد دیدگاه‌های متفاوتی دارند. این امر موجبات تغییر ایدئولوژیک متن رساله‌های روزبهان را فراهم آورده است. در پژوهش حاضر به برخی از تغییرات ایدئولوژیک این ربایش ادبی نیز پرداخته‌ایم. با وجود اینکه ربایش ادبی محرز است، باید گفت که نسخه‌های حدیقه می‌تواند در تصحیح رساله‌های روزبهان مورد استفاده و استناد قرار بگیرد؛ بنا بر این ما کوشیده‌ایم مشخص کنیم نزدیک‌ترین نسخه به نسخه مورد استفاده قطب‌الدین کدام نسخه بوده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۷/۹	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۱/۲۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۲	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۲۴	
کلیدواژه‌ها:	انتحال، ربایش ادبی، روزبهان، قطب‌الدین محمد جامی، رسالة القدس، غلطات السالکین، حدیقة الحقیقه.

استناد: شکری، همایون (۱۴۰۱)، «گزارش یک ربایش (حلّ رسالة القدس و غلطات السالکین روزبهان به وسیله قطب‌الدین محمد جامی در حدیقة الحقیقه)»، ادب فارسی، دوره ۱۲، ش ۲، پیاپی ۳۰، ۱۴۱-۱۶۲. [10.22059/jpl.2023.349307.2105](https://doi.org/10.22059/jpl.2023.349307.2105)

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

کتاب‌های رساله‌القدس و غلطات السالکین آثاری ویژه و مهم در میان آثار روزبهان هستند. او در غلطات السالکین، به گستردگی، به آفات سلوک پرداخته است. این امر در میان صوفیه کم‌سابقه بوده است. احتوای این رساله بر انحراف‌های اخلاقی و طریقتی، این اثر را در جایگاهی ویژه در میان آثار صوفیان می‌نشانند. اگر از انتقادهای پراکنده در دیگر متون بگذریم، می‌توان گفت در زبان فارسی این اثر بی‌نظیر است.

روزبهان در دوازده فصل رساله‌القدس به شرح اصطلاحات رایج در میان صوفیه پرداخته است. در سبب نظم این کتاب ماجرای نقل شده است که یادآوری آن با موضوع این پژوهش بی‌ارتباط نیست. طبق آنچه روزبهان در مقدمه رساله‌القدس آورده است، بازرگانی به نام «ابوالفرج» او را از استدعای نوشته‌ای درباره عشق از طرف یاران خراسان، برادران ماوراءالنهر و مشایخ ترکستان آگاه می‌کند. روزبهان با نوشتن رساله‌القدس بدین استدعا پاسخ می‌گوید (روزبهان، ۱۳۵۱: ۷). بدین ترتیب، این رساله و به احتمال، چند اثر دیگر، از جمله غلطات السالکین، به آن دیار رفته است و در میان طالبان دست‌به‌دست می‌شده است.

درباره ارتباط ابوالفرج و خاندان شیخ جام اطلاعاتی در دسترس نیست؛ همچنین ما نمی‌دانیم رساله‌های روزبهان چگونه و در چه زمانی در دسترس اعضای خاندان شیخ جام قرار گرفته است. آنچه می‌توان به طور قطع گفت این است که قطب‌الدین محمد بن مطهر بن احمد جام نامقی، نوه و جانشین شیخ، به دو رساله روزبهان دسترسی داشته است. او این دو رساله را «بر سر روضه او [شیخ احمد جام] در شهر سنه احدی و اربعین و ستمائه (۶۴۱ق)» (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۷) جمع کرده است و تحت یک عنوان و به نام خود عرضه کرده است. انگیزه او از فراهم آوردن این کتاب کسب جاودانگی است: «امید داریم که چون در این کتاب نظر کنند ما را به دعای خیر یاد دارند تا ما در میان ایشان مرده نباشیم» (همان: ۹). او که خود را صاحب «غیرت دین» معرفی می‌کند، مطالب کتاب را برآمده از سماع و عظم پدر، عمو و همچنین مطالعه آثار شیخ جام و مشایخ و پیران دیگر می‌داند (همان: ۸). در هر حال، این اثر در میان خاندان شیخ بسیار مورد توجه بوده است. پژوهشگران نیز در اهمیت این کتاب متفق هستند. موحد در اهمیت این کتاب می‌نویسد: «از جهت احتوا بر عقاید و سخنان شیخ جام که خواننده را با طرز فکر و اصولی که در خانقاه او مورد نظر بوده آشنا می‌سازد» (همان، ۱۳۴۳: ۱۷). قطب‌الدین برای این اقدام تمامی نشانه‌های وابستگی اثر به روزبهان را زدوده است. او طی فرآیند شخصی‌سازی در این ربایش ادبی، شعرهایی را که منتسب به اعضای خاندان شیخ است، به متن افزوده است. پژوهشگران وجود این اشعار را یکی از وجوه اهمیت این کتاب می‌دانند. قطب‌الدین در برخی مواضع، به نوشته‌های شیخ رجوع کرده و از آثار او چندخطی را نقل کرده است. علاوه بر این، بسیاری از واژگان و ترکیب‌ها را تغییر داده است و نحو جمالتی را دگرگون ساخته است. با این حال پس از مقایسه آثار، انتحال ادبی او آشکار می‌شود.

حدیقه/الحقیقه تاکنون دوبار چاپ شده است و در هیچ کدام از این دو چاپ به احتمال انتحال این اثر اشاره نشده است. در دیگر پژوهش‌های پیرامون این دو اثر نیز به این مسئله اشاره نشده است. در پژوهش حاضر، برای نخستین بار، جنبه‌های مختلف این رباعی ادبی بررسی شده است. برای بررسی این مسئله ابتدا لازم بود صحت انتساب آثار به نویسندگان بررسی شود؛ سپس مهم‌ترین مؤلفه‌های فرآیند شخصی‌سازی این سرقت ادبی بررسی شده است. پس از آن، برای پرهیز از اطاله کلام، در یک جدول تمامی فصل‌های آثار با یکدیگر مقایسه شده است. همچنین کوشیده‌ایم برای یافتن نزدیک‌ترین نسخه به نسخه مورد استفاده قطب‌الدین نخستین گام را برداریم. ماجرای تقریظ‌های متعدد حدیقه و درستی انتساب چند شعر در حدیقه/الحقیقه را نیز بررسی کرده‌ایم. در پایان از چند اختلاف ایدئولوژیک میان روزبهان و قطب‌الدین سخن گفته‌ایم.

۲. بررسی صحت انتساب آثار

پیش از هر چیز، باید در اثبات صحت انتساب این آثار به نویسندگان آن سخن گفت؛ زیرا تشکیک در بازخواندن این آثار به نویسندگان آن، محتمل‌ترین واکنش در برابر ادعای انتحال قطب‌الدین است. سخن را با رساله‌القدس آغاز کنیم. رساله‌القدس را باید از آثار مسلم روزبهان به شمار آورد؛ زیرا نشانه‌های زیادی برای اثبات این انتساب در دسترس است. نخست آنکه روزبهان در عبهرالعاشقین به این اثر خود اشاره کرده است: «اصناف وجد در رساله‌القدس گفته‌ام» (۱۳۸۳: ۱۱۷). اشاره او ناظر است به فصل هشتم رساله‌القدس که در آنجا به وجد و اقسام آن پرداخته است (← روزبهان، ۱۳۵۱: ۵۵). دیگر قرینه درخور توجه، اشاره ملاعلیجان،^۱ شارح عبهرالعاشقین، است. حاشیه‌نویس عبهرالعاشقین هنگام شرح «نظام معرفت» جملاتی را از رساله‌القدس روزبهان نقل می‌کند:

چنانچه حضرت شیخ - رضی الله عنه - در رساله‌القدس می‌فرماید که «صدمات قدوسی چون متجلی شود به جان اهل معرفت، حلاوت جمال از مرد بستاند تا نه عاشق رعنا باشد که موحد استوار باشد که مبادی عشق اقتضاء بندگی کند و عظمت توحید خدایی اقتضا کند» (همان: ۱۵۰).

می‌بینیم که حاشیه‌نویس عبهرالعاشقین نیز، آشکارا، رساله‌القدس را از آن روزبهان می‌داند؛ افزون بر این، باید گفت که عین این مطلب در رساله‌القدس موجود است (← روزبهان، ۱۳۵۱: ۱۵). این امر نشان‌دهنده آن است که حاشیه‌نویس همان متنی را در دست داشته است که امروزه در دسترس ماست؛ بنا بر این قرینه، احتمال اینکه متن رساله‌القدس با متنی که امروزه در دسترس است متفاوت بوده باشد، منتفی است. علاوه بر اینها، نویسندگان شرح احوال شیخ نیز که از نوادگان او بودند، رساله‌القدس را از آن شیخ می‌دانسته‌اند (شرف‌الدین ابراهیم، ۱۳۴۷: ۱۹؛ عبداللطیف، ۱۳۴۷: ۳۴۱).

افزون بر این، شواهد درون‌متنی زیادی را می‌توان برشمرد که مؤید درستی انتساب این آثار به روزبهان باشد. برای پرهیز از طولانی شدن سخن، به ذکر یک مورد بسنده می‌کنیم. نخست

۱. نام این شارح تنها در عبهرالعاشقین چاپ نوربخش آمده است و هیچ اطلاعاتی از او در دست نیست.

باید گفت که روزبهان «را در عشق زبانی دیگر است» (روزبهان، ۱۳۸۹: ۳۲۷). عملکرد او در نام‌گذاری تجربه‌های عرفانی با دیگران متفاوت است. تا جایی که می‌توان برای اصطلاحات وضع شده او واژه‌نامه‌ای مستقل ترتیب داد. یکی از اصطلاحات ویژه او، «التباس» است. از دید روزبهان در التباس «حق به لباس هستی» درمی‌آید (شکری و دیگران: ۱۳۹۹: ۱۴۸). این اصطلاح، با این معنای ویژه، تنها در آثار روزبهان به کار رفته است؛ بنا بر این، می‌توان گفت که به کار رفتن واژه التباس نشان‌دهنده این است که آن اثر یا از آن روزبهان است یا وابسته به دستگاه فکری و اعتقادی او (← روزبهان: ۱۳۵۱: ۴۱-۴۲، ۴۶ و ...).

غلطات السالکین را نیز باید از آثار مسلم روزبهان دانست؛ زیرا در اغلب منابع کهن و متأخری که فهرست آثار روزبهان در آنها درج است، به این اثر او اشاره شده است (← جنید شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۴۵؛ عبداللطیف، ۱۳۴۷: ۳۴۲ و آریا، ۱۳۶۳: ۶۹). به نظر می‌رسد قول ماسینیون مبنی بر اینکه نسخه ملی پاریس (به شماره ۱۸۵۱) با عنوان رساله النکات، همان غلطات السالکین است، درست نیست (← روزبهان، ۱۳۸۳: ۷۶). برای رد این ادعا باید گفت که در هیچ یک از فهرست آثار روزبهان، چنین نامی در میان آثار روزبهان ذکر نشده است. نکته دیگر این است که بر اساس آنچه کرین در مقدمه فرانسوی عبرالعاشقین از آغاز و انجامه این اثر ذکر کرده است، این اثر، رساله‌ای مستقل است و هیچ ارتباطی میان آن و رساله غلطات السالکین نیست (← همان: ۹۰)؛ بنا بر این، نوشته ماسینیون و ... درباره نسخه پاریس از درجه اعتبار ساقط است.

درباره حدیقه/حقیقه هم باید گفت که شواهد متعددی در دست است که بازخواندن این اثر به قطب‌الدین محمد را اثبات می‌کند. نخست آنکه اشاره خود قطب‌الدین در مقدمه حدیقه مؤید این انتساب است (← قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۶). گذشته از این، در آثاری که به خاندان شیخ جام پرداخته‌اند، به قطب‌الدین و تنها اثر او، که همان حدیقه/حقیقه است، اشاره شده است (← بوزجانی، ۱۳۹۶: ۱۳۸). نامه‌هایی نیز در دست است که در آن به مقام عرفانی قطب‌الدین و ارزشمندی اثر او اشاره شده است. این نامه‌ها پشتوانه‌ای دیگر در درستی انتساب این اثر به قطب‌الدین است (← قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۲۳۳-۲۴۲). خواندن ابیات زیر از برهان‌الدین باخرزی، گویای نگاه معاصران به قطب‌الدین و اثر اوست:

لَقَدْ صَنَّفَ الْقُطْبُ الْهُمَامَ حَدِيقَةً وَ تَصْنِيفَهُ فِاقَ النَّصَانِيفِ كُلِّهَا
فَأَضْمَرَ آثَارَ الطَّرِيقَةِ ضِمْنَهَا وَ أَظْهَرَ أَسْرَارَ الْحَقِيقَةِ حَلِّهَا

۳. فرآیند شخصی‌سازی متن در سرقت ادبی

بحشی که در اینجا مطرح می‌شود حاصل تأمل در سازوکار ربایش رساله‌های روزبهان توسط قطب‌الدین است. هرچند این موارد محدود به شیوه‌ها و سازوکار سرقت ادبی در متون مورد بررسی این پژوهش است، اما این موارد قابل‌تعمیم به باقی سرقت‌های ادبی نیز هست و به گمان ما جای این مبحث در مطالعاتی که درباره سرقت‌های ادبی انجام می‌شود، خالی است. منظور از فرآیند شخصی‌سازی متن، فرآیندی است که سارق ادبی طی آن، ابتداء، تمامی نشانه‌های وابستگی متن مبدأ به نویسنده اصلی متن را در متن نهایی پاک‌سازی می‌کند؛ سپس برای اغنای ذهن مخاطب و باورپذیر کردن

بازبستن متن به خود، مطالبی را به متن می‌افزاید. این فرآیند در هر سرقت ادبی، می‌تواند به شکل‌های گوناگونی انجام شود. با بررسی گسترده‌گونه‌های فرآیند شخصی‌سازی، شاهد روش‌های گوناگونی از این فرآیند خواهیم بود. با جمع‌آوری و تحلیل این مصداق‌ها کلیاتی منسجم از گونه‌های فرآیند شخصی‌سازی متن در سرقت‌های ادبی به دست می‌آید. در این پژوهش به یکی از سرقت‌های ادبی پرداخته‌ایم و طی آن الگوی اولیه بررسی فرآیند شخصی‌سازی را به دست داده‌ایم. با این امید که این بررسی‌ها منجر به کشف دیگر فرآیندهای شخصی‌سازی در سرقت‌های ادبی شود.

- حذف ردّ روزبهان: نخستین چیزی که در مقایسه متن روزبهان و قطب‌الدین به چشم می‌خورد، این است که قطب‌الدین بر آن بوده است که ردّ آرا و باورهای عرفانی ویژه روزبهان را پاک کند. هر چند این اقدام او تا حدی ناشیانه بوده است و از عهده پاک کردن همه نشانه‌ها و خلق متنی نو برنیاوده است، اما تلاش او در این مسیر غیرقابل انکار است. اشاره به همه مصداق‌های این تلاش ضروری به نظر نمی‌رسد؛ اما برای روشن شدن بیشتر این قضیه به یکی از این موارد می‌پردازیم. قطب‌الدین به نسخه یا نسخه‌هایی از متن رساله‌های روزبهان دسترسی داشته است و با توجه به اشاره روزبهان به چرایی نگارش *رسالة القدس* (← روزبهان، ۱۳۵۱: ۷)، به خوبی از روند خلق این اثر آگاه بوده است. او می‌دانسته است که روزبهان به خواهش ابوالفرج این اثر را نوشته است. واضح است که حفظ این قسمت از متن موجب ایجاد سؤال‌هایی در ذهن شاگردان، پیروان و خویشان او می‌شده است؛ زیرا خوانندگان با خواندن این ماجرا در حدیقه به دنبال یافتن ردّ ابوالفرج و خواهش او از قطب‌الدین در حافظه خود خواهند آمد و نیافتن سابقه و ردّ او سؤال‌های متعددی را برخواهد انگیخت؛ بنا بر این، او ترجیح داده است تمامی این ماجرا را حذف کند. حذف ماجرای خلق *رسالة القدس* در سؤال‌های مخاطبان را بسته نگاه خواهد داشت و یکی از نشانه‌های وابستگی اثر به فردی غیر از قطب‌الدین را پاک خواهد کرد.

- تعدیل برخی مواضع روزبهان: قطب‌الدین به خوبی می‌دانسته است که در مسیر شخصی‌سازی متن ربوده شده، باید برخی آموزه‌های موجود در رساله‌ها را تعدیل کند؛ زیرا در خاندان شیخ جام نسبت به پذیرش برخی آموزه‌های عرفانی سخت‌گیری می‌شد و در مقابل، روزبهان دیدگاه‌های عرفانی افرادی چون حلاج و... را پذیرفته و در شرح شطحیات ایشان کتاب نوشته است. در نتیجه تقریب و تطبیق آموزه‌های عرفانی روزبهان با سنت عرفانی شیخ جام، بدون تعدیل برخی دیدگاه‌های روزبهان میسر نمی‌شده است. برای نمونه می‌توان به این مورد اشاره کرد:

و چون در آن رسی بعد از صحو و محو و جودت به هر ذره‌ای *انالحق* گوید؛ اما حیات که بحر بقاست، در آن فانی باید بود ... (همان: ۱۷-۱۸).

چون اینجا رسی بعد از صحو و محو و جودت بهره حیات باقی یابد که بحر بقاست، لکن در آن فانی باید بود (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۳۴).

می‌بینیم که قطب‌الدین نقل عبارت «انالحق» حلاج را جایز نمی‌دانسته است؛ بنا بر این، آن عبارت را حذف کرده، به جای آن «بهره حیات باقی» گذاشته است. با توجه به ضبط یکسان نسخه‌های *رسالة القدس*، این تغییر حاصل تلاش قطب‌الدین برای تعدیل دیدگاه‌های روزبهان است. در جایی دیگر قطب‌الدین (همان: ۳۳) عبارت «سرخیل عاشقان» را که روزبهان (۱۳۵۱: ۱۶)

پیش از نقل عبارتی از پیامبر ص آورده بود، حذف کرده است. گویی قطب‌الدین، برخلاف روزبهان، خوش نمی‌داشته است که این‌گونه به پیامبر ص اشاره کند یا شاید او به این مخاطبه باور نداشته است. پیداست که این شیوه برخورد با متن روزبهان ناشی از بیگانگی مفاهیم مطرح شده از سوی روزبهان در نزد قطب‌الدین است. قطب‌الدین با تغییرهایی از این دست در پی تعدیل برخی دیدگاه‌های روزبهان و هماهنگ کردن کتاب با دیدگاه‌های شخصی خویش بوده است.

- استشهاد به شعرهایی منتسب به خاندان شیخ جام: از آنجایی که دغدغه اغنای ذهن مخاطب لحظه‌ای قطب‌الدین را رها نمی‌کند، برای هر چه شخصی کردن متن، بیت‌های فراوانی را در متن گنجانده است. از آنجایی که این ابیات به متن روزبهان افزوده شده است، یافتن ارتباط منطقی این ابیات با متن، در بسیاری از مواضع، بسیار دشوار است. قطب‌الدین اغلب این بیت‌ها را به خاندان شیخ جام منسوب کرده است (۱۳۹۰: سی و هفت). این در حالی است که با توجه به سابقه انتقال قطب‌الدین، اعتماد به او جایز نیست و ما او را در این امر صحیح‌الروایت نمی‌دانیم. در همین مقاله به رد انتساب برخی از این اشعار پرداخته‌ایم و به ضرورت بررسی مستقل صحت انتساب اشعار به گویندگان آن در حدیقه اشاره کرده‌ایم. آنچه در اینجا قابل یادآوری است، این است که قطب‌الدین با گنجاندن این اشعار در دل رساله‌های روزبهان در پی شخصی ساختن متن بوده است. او با بالابردن حجم اشعار منتسب به خاندان شیخ جام، به مخاطب این‌گونه القا می‌کند که حدیقه/الحقیقه اثری است برآمده از سنت عرفانی شیخ جام. در حالی که بسیاری از آموزه‌های عرفانی روزبهان با سنت عرفانی شیخ جام و خاندان او متفاوت است. در این میان، قطب‌الدین برای باورمند کردن مخاطبان خود و کمرنگ کردن بیگانگی این آموزه‌ها دست به دامن انتساب اشعاری به شیخ احمد جام و خاندان او شده است که در صحت انتساب آنها تردیدهایی جدی وارد است.

- بهره‌بردن از متن آثار شیخ جام: قطب‌الدین در ادامه فرآیند شخصی‌سازی متن، به نقل مطالبی از شیخ جام روی آورده است. این عمل او در اثبات وابستگی این اثر به سنت عرفانی شیخ جام بسیار مؤثر است؛ زیرا آموزه‌های عرفانی روزبهان با آموزه‌های عرفانی شیخ احمد جام تفاوت‌هایی دارد. قطب‌الدین با همه آموزه‌های روزبهان هم‌رأی نبوده است و در برخی مواضع، گفته‌های روزبهان را یا حذف کرده یا تغییر داده است؛ اما در برخی مواضع حفظ دیدگاه روزبهان را جایز شمرده است؛ لکن برای موجه جلوه‌دادن این آموزه‌های عرفانی غریب که منافی آشکار سنت عرفانی خاندان شیخ نبوده است، چاره‌ای اندیشیده است و گفته‌ها و نوشته‌های شیخ احمد جام را، به اعزاز و اکرام، در لابه‌لای سخن روزبهان گنجانده است تا از غربت این سخنان بکاهد و در میان مریدان به بدعت در سنت شیخ متهم نشود. نمونه این امر را می‌توان «فی بیان الاحوال و الحالات» جست؛ آنجا که صحبت از «حالة الاخص» است. در اینجا قطب‌الدین ابتداء سخنان روزبهان را با اندکی تعدیل و تغییر آورده است (۱۳۹۰: ۱۲۵)؛ اما گویی این تعدیل و تغییر متن اصلی او را قانع نکرده است؛ بنا بر این یک متن و یک شعر از شیخ و یک شعر از شهاب‌الدین به متن افزوده است. در قدم نخست ابیاتی را از شهاب‌الدین اسماعیل، فرزند کوچک شیخ، نقل کرده

است که یافتن ارتباط آن ابیات با متن با دشواری فراوانی همراه خواهد بود. پس از آن قطب‌الدین مطلبی از *انس‌التائیین* نقل کرده است (همان: ۱۲۶-۱۲۸). این مطلب که به نسبت باقی متن‌های منقول از شیخ طولانی‌تر است، برآمده از تلاش قطب‌الدین برای توجیه آرای مطرح شده دربارهٔ حالة‌الاحصّ است. خود روزبهان از ادامهٔ سخن پرهیز کرده است و می‌نویسد: «هشتصد هزار از این رموز سروران راست که این صرف مبادی احوال ایشان است و آن در گفت نیاید که اگر درآید شهر شرع ویران گردد» (۱۳۵۱: ۳۱). او در پایان سخن خود، ابیاتی از حلاج نقل می‌کند که در حدیقه نیامده است. قطب‌الدین سخن روزبهان دربارهٔ حالة‌الاحصّ را از کتاب حذف نکرده است؛ اما از بیم خوانندگان می‌نویسد: «این قدر را توقع داریم و امید واثق است که بر ما نگیرند» (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۱۲۶). نقل سخنان روزبهان شاید نشانهٔ آن باشد که قطب‌الدین در نهان با این مطلب هم‌دل بوده است و این مطلب را مخالف با سنت عرفانی شیخ نمی‌دیده است یا شاید نشانه‌ای باشد از تغییر مواضع خاندان شیخ در یک موضوع خاص؛ بنا بر این به تعدیل و تغییر مطلب روی آورده است؛ اما این نیز او را راضی نکرده است و در ادامه مطلبی طولانی از شیخ احمد نقل کرده است تا ذهن مخاطبان را اغنا کند و از سرزنش اطرافیان در امان بماند.

-افزودن دیدگاه‌های شخصی: ابراز نظرهای شخصی یکی از برجسته‌ترین و قابل توجه‌ترین کارهای قطب‌الدین در تکمیل فرآیند شخصی‌سازی سرق‌ت ادبی خود است. دلایل زیادی می‌تواند محرک او در این اقدام باشد؛ اما با توجه به ربایش رساله‌های روزبهان، باید به دنبال انگیزهٔ اصلی و قوی‌ترین محرک او بود. به گمان ما قطب‌الدین با این اقدام در پی تکمیل مصادرهٔ متن به نفع خود بوده است. او در پی آن بوده است که آموزه‌های این متن را، تا آنجا که ممکن است، به افکار عرفانی خود و خاندان خویش نزدیک کند. از آنجایی که دغدغهٔ باورپذیری انتساب حدیقه لحظه‌ای قطب‌الدین را رها نکرده است، او کوشیده است شمه‌ای از گفتارهای خود را نیز به متن بیفزاید و بدین طریق، میان گفتار و نوشتار خود هماهنگی‌هایی پدید آورده است. خلق این هماهنگی‌ها، به تبع، عامل کم‌رنگ شدن عناصری است که در سنت عرفانی خاندان شیخ جام بی‌سابقه یا کم‌سابقه بوده است. قطب‌الدین در مقدمهٔ کتاب، باب سوم (فی بیان علم الشریعة) و پایان باب چهاردهم (فی بیان تهذیب الطریق و آفاته...)، جدای از آموزه‌های روزبهان، در موضوعات مختلف اعتقادات شخصی خود را نیز نوشته است. مقدمهٔ حدیقه از رد آموزه‌های روزبهان خالی نیست. می‌توان پس از مشخص کردن نوشته‌های وام‌گرفته از روزبهان، قسمت‌های باقی‌مانده را از آن قطب‌الدین دانست. شاید حجم این بخش اندک باشد، اما حاوی آگاهی‌های ارزشمندی دربارهٔ زمان، مکان، نیت و شیوهٔ کار نویسنده است (← قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۷-۸). همچنین در این مقدمه با برخی از مواضع عرفانی قطب‌الدین، از قبیل جایگاه پیر، وضع عمومی سالکان هم‌روزگار او، وظایف سالک، آداب صحبت و... آشنا می‌شویم (همان: ۱۲-۲۲). باب سوم، محلی برای بروز عمیق‌ترین اختلاف میان روزبهان و قطب‌الدین است. این باب برافرودهٔ قطب‌الدین است. بیگانگی این باب با رساله‌های روزبهان از عنوان آن پیداست؛ در حالی که عنوان اغلب باب‌ها «فی بیان علم...» است، در پیشانی این باب این عنوان آمده است: «فی بیان الدین و الایمان و

الاسلام و شرایع الایمان» (قطب‌الدین، ۱۳۴۳: ۴۴ و ۱۳۹۰: ۵۲). گذشته از این، در این باب با تقسیم‌بندی معمول علوم در نزد روزبهان به سه قسم عام، خاصّ و خاص‌الخاصّ، که در حدیقه نیز حفظ شده است، مواجهه نیستیم. این باب چهارده فصل دارد که تنها در یک فصل آن تقسیم‌بندی سه‌گانه رعایت شده است. این امر از اهمّیت این باب نمی‌کاهد؛ زیرا قطب‌الدین در این باب، حائز اهمّیت است. قسمت عمده باب چهاردهم حدیقه/الحقیقه، در واقع، انتقال رساله غلطات السالکین روزبهان است. این بخش نیز از دیگر مؤلفه‌های فرآیند شخصی‌سازی مصون نبوده است؛ اما آنچه قابل توجه است این است که قطب‌الدین از لغزش‌گاه‌های دیگری پرده بر می‌دارد. اشاره او به مواردی افزون بر اشارات روزبهان درباره لغزش‌های مسیر سلوک، بیان‌گر مسائلی مهمّ در راه مطالعه آسیب‌شناسانه سنت‌های جاری در میان سالکان در سده‌های پنجم و ششم است.

با توجه به آنچه نوشته شد، باید گفت که دیدگاه‌های مستقلّ قطب‌الدین در این بخش‌ها ابراز شده است؛ ابراز دیدگاهی که نه به قصد نوشتن متنی مستقلّ، بلکه با هدف تکمیل فرآیند شخصی‌سازی متن.

۴. مقایسه فصل‌های رسالة/القدس و غلطات السالکین روزبهان و حدیقه/الحقیقه

قطب‌الدین فصل‌های رسالة/القدس را با همان عنوان‌ها حفظ کرده است؛ اما میان کار او با روزبهان، دست‌کم، دو تفاوت عمده مشاهده می‌شود. یکی آنکه حدیقه قطب‌الدین یک فصل، اضافه دارد. فصلی با عنوان «فی بیان علم الشریعة»، که روایت‌گر عقاید فقهی اوست و می‌توان حدس زد که او برای کم‌کردن احتمال مخالفت مریدان با محتوای دیگر فصل‌ها، این فصل را به اثر خود افزوده است. در میانه فصول کتاب نیز این تلاش دیده می‌شود. این افزوده‌ها گاه عامل اضافه‌شدن یک یا چند زیرعنوان شده است. برای نمونه، او هنگام سخن‌گفتن درباره سماع، در فصل ششم، کوشیده است که با اضافه کردن روایتی از شیخ احمد جام نامقی (۵۳۶هـ) جواز سماع را اثبات کند. دیگر تفاوت در فصل‌بندی فصول حدیقه/الحقیقه قطب‌الدین با رساله‌های روزبهان این است که او مطالبی را که روزبهان بدون عنوان خاصّی در فصول مختلف مطرح می‌کرده است، در زیرعنوان‌هایی که اغلب وام‌گرفته از کلام روزبهان هستند، تفکیک کرده است. علاوه بر این دو نکته، باید گفت که قطب‌الدین رساله مستقلّ غلطات السالکین روزبهان را در انتهای کتاب خود و در فصلی جداگانه با عنوان «فی بیان تهذیب الطریق و آفاته و کیفیات غلطاته» آورده است. نصیری جامی این فصل را «یکی از غنی‌ترین منابع شناخت انحطاطات نظام خانقاهی عصر مؤلف» (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: سی‌وشش) می‌داند. این سخن، سخن درستی است؛ اما ثبت و ضبط این انحطاط‌ها را مدیون روزبهان هستیم نه قطب‌الدین محمد.

ذکر یک نکته در اینجا ضروری است و آن اینکه پس از بررسی عنوان فصول و زیرعنوان‌ها روشن می‌شود که فصل‌بندی حدیقه، به کلی، تحت تأثیر رساله‌های روزبهان است و اثری از خلاقیت در آن به چشم نمی‌خورد. با توجه به این نکته باید گفت اینکه برخی این فصل‌بندی را

متأثر از خواجه عبدالله انصاری (۴۸۱ق) می‌دانند (همان: سی‌وهفت)، درست به نظر نمی‌رسد. برای روشن شدن ابعاد همانندی‌های آثار، در جدول زیر تمامی فصل‌ها با یکدیگر مقایسه شده‌اند:

جدول ۱. مقایسه عنوان، زیرعنوان و ترتیب فصل‌ها						
حدیقه/الحقیقه قطب‌الدین محمد			رساله‌های روزبهان			
زیرعنوان‌ها	عنوان فصل	شماره فصل	زیرعنوان	عنوان فصل	شماره فصل	نام رساله
عام خاص اخص	فی بیان علم التوحید	۱	توحید عام توحید خاص توحید خاص‌الخاص	فی بیان حقیقت التوحید	۱	رساله‌القدس
معرفة العام معرفة الخاص معرفة الأخص	فی بیان علم المعرفة	۲	قسم عام قسم خاص قسم خاص‌الخاص	فی بیان المعرفة	۲	
حالة العام حالة الخاص حالة الأخص	فی بیان الاحوال و الحالات	۷	حال عام حال خاص حال خاص‌الخاص	فی بیان الحالات	۳	
عام، خاص و اخص	فی بیان علم المعاملات (توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا)	۹	عام، خاص و خاص‌الخاص	فی بیان المعاملات (توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا)	۴	
العام، الخاص و الأخص	فی بیان علم المکاشفات و المشاهدات	۸	عام، خاص و خاص‌الخاص	فی بیان المکاشفات و المشاهدات	۵	
عام، خاص و اخص	فی بیان علم الخطاب	۴	عام، خاص و خاص‌الخاص	فی بیان الخطاب	۶	
فی قواعد السماع سماع العام، سماع الخاص، سماع الأخص، فی حقیقه السماع و فی جواز السماع	فی بیان علم السماع	۶	عام، خاص و خاص‌الخاص	فی بیان السماع	۷	
فی حقیقه الوجد، فی وجد العام، فی وجد الخاص و فی وجد الأخص	فی بیان علم الوجد	۵	عام، خاص و خاص‌الخاص	فی بیان الوجد	۸	
فی حقیقه الروح، فی صفة الروح	فی بیان معرفة الارواح	۱۰	عام، خاص و	فی بیان معرفة الارواح	۹	

عام، خاص و اخص) و فی الاعتذار			خاص الخاص			
فی معرفة القلب و کیفیتة من حیث الصورة، فی اسامی القلب و معانیها، فی خصال القلب، فی سلطنة القلب، فی حدیث النفس فی القلب، فی الذکر و التفکر، فی کیفیتة التفکر و فی صفة القلب	فی بیان معرفة القلب	۱۲	عام، خاص و خاص الخاص	فی معرفة القلب	۱۰	
فی کیفیتة العقل، فی صفة العقل الغریزی، فی صفة العقل الالهامی، فی بیان عقل الادراکی و فی بیان عقل الحقیقی. عام، خاص و اخص	فی بیان معرفة العقل	۱۱	غریزی، الهامی، مجازی، حقیقی. عام، خاص و خاص الخاص	فی بیان معرفة العقل	۱۱	
فی حقیقة النفس، فی صفة النفس و اخلاقه، فی افعال النفس. عام، خاص و اخص.	فی بیان معرفة النفس	۱۳	أماره، لوامه، مطمئننه. عام، خاص و خاص الخاص.	فی معرفة النفس	۱۲	
و هو ثلثة عشر فصول ^۲	فی بیان علم الشریعة	۳	*	*	*	
فی مغالطات الاصول، فی مغالطات الفروع، فی مغالطات المنازل، فی ذکر حالات الاولیاء و مقاماتهم و سیرهم و کراماتهم فی سیر المأذون	فی بیان تهذیب الطریق و آفاته و کیفیات غلطاته	۱۴	کفر نفس، کفر عقل، کفر دل، کفر روح، غلط در اصول، فروع و منازل.	*	*	غلطات السالکین

۵. قطب‌الدین محمد به کدام نسخه رساله/القدس و غلطات السالکین دسترسی داشته است؟

روشن کردن این مسئله که قطب‌الدین به کدام نسخه از میان نسخ مختلف آثار روزبهان دسترسی داشته است، کار دشواری است؛ اما براساس نسخه‌هایی که در اختیار مصححین محترم بوده است، می‌توان به نزدیک‌ترین نسخه پی برد. با توجه به گستردگی کار و اینکه محدود کردن دامنه کار بر نتایج، اثر محسوسی نداشت، مقایسه را در چهار فصل ابتدایی از دوازده فصل متن چاپ

۲. چون این فصل در رساله/القدس نیست، از ذکر عنوان‌های فرعی آن خودداری شد.

شده *رسالة القدس* با متن *حدیقه الحقیقه* محدود کردیم تا هم به هدف خود رسیده باشیم، هم از گسترش کم‌فایده دامنه مقایسه آثار کاسته باشیم. واضح است که بررسی نسخه‌های خطی رساله‌های روزبهان و مقایسه آنها با متن *حدیقه* نتایج دقیق‌تری به دست خواهد داد؛ اما بر اهل فن آشکار است که این اقدام کاری است بسیار پیچیده، پرهزینه و زمان‌بر. به گمان ما نتیجه حاصل شده از مقایسه پژوهش حاضر نه تنها ارزشمند است، بلکه می‌تواند راه را برای دیگر پژوهشگران هموار کند. کم‌ترین فایده بحث حاضر این است که ما در نهایت متوجه نسخه‌ای می‌شویم که، به احتمال، نزدیک‌ترین نسخه به نسخه ارسال شده از سوی روزبهان به عارفان ترکستان است؛ یا اینکه به نسخه‌ای دست می‌یابیم که از نسخه مورد تأیید روزبهان استنساخ شده است.

این نخستین گام است. پس از آن، با بررسی و جمع‌بندی شباهت‌ها و تفاوت‌های دیگر نسخه‌های خطی رساله‌های روزبهان، می‌توان مادر نسخه *رسالة القدس* و *غلطات السالکین* یا اعضای بازمانده مادر نسخه آنها را معرفی کرد و برای تصحیح این رساله‌ها به آن/آنها بیش از دیگر نسخه‌ها اعتماد کرد. درست است که اکنون می‌دانیم *حدیقه* یک اثر مستقل نیست، اما باید یادآور شد که در راه تصحیح رساله‌های روزبهان، نسخه‌های *حدیقه*، می‌تواند بسیار راه‌گشا باشد؛ زیرا این نسخه‌ها، به ویژه نسخه موزه بریتانیا که در ۷۰۶ق کتابت شده است، از کهن‌ترین تحریرهای دو رساله *روزبهان* به شمار می‌آید. در این مقایسه، اختلاف نسخه‌بدل‌های موجود در پاورقی *رسالة القدس* با متن و نسخه‌بدل‌های *حدیقه* مقایسه شد. واضح است که اختلاف نسخ *رسالة القدس* مورد توجه ما بوده است و مواردی که ضبط نسخه‌های *رسالة القدس* یکسان بود و متن *حدیقه* و رساله اختلاف داشت، که از قضا این اختلافات پرشمار هم بود، مورد بررسی قرار نگرفته است؛ زیرا این اختلاف‌ها را حاصل فرآیند شخصی‌سازی قطب‌الدین و اعمال سلیقه او می‌دانیم. طی بررسی این چهار فصل، ۵۲ مورد اختلاف نسخه شناسایی شد. در این میان، ضبط‌های نسخه «الف» بیش از دیگر نسخه‌ها با متن و نسخه‌بدل‌های *حدیقه* هماهنگ بود. این نسخه قدیم‌ترین نسخه *رسالة القدس* است که به خودی خود می‌تواند عامل برتری آن بر دیگر نسخه‌ها باشد. یافته‌های ما نیز نشان می‌دهد که این نسخه، بیش از دیگر نسخه‌ها با نسخه‌ای قدیمی که در دست قطب‌الدین بوده است، هماهنگ است و این را می‌توان یکی از عوامل برتری این نسخه دانست؛ بنا بر این یافته‌ها، باید گفت که نسخه «الف» *رسالة القدس* با درصد شباهت بسیار بالا، نزدیک‌ترین نسخه به نسخه‌ای است که قطب‌الدین در اختیار داشته است. در جدول زیر اطلاعات مختصر نسخه‌شناسی و درصد هم‌خوانی نسخه‌ها را می‌بینید:

جدول ۲ - مقایسه هم‌خوانی نسخه‌های خطی رساله‌های روزبهان با متن <i>حدیقه</i>				
نسخه‌های <i>رسالة القدس</i> و <i>غلطات السالکین</i>				توضیحات
د	ج	ب	الف	نشانه اختصاری نسخه
۸۳۱	؟	۸۷۷	۸۱۷ - ۸۲۲	تاریخ کتابت
نعمت‌اللهی	نعمت‌اللهی	ملی پاریس	نعمت‌اللهی	کتابخانه محل نگهداری
۳۵.۸۴٪	۴۷.۱۶٪	۴۷.۱۶٪	۶۲.۲۶٪	درصد شباهت

۶. ماجرای نامه‌ها

پیش از این نوشتیم که در *فرائد غیائی* (اهل، ۱۳۵۶: ۴۷۱/۲) و پایان نسخه‌های خطی حدیقه چهار تقریظ آمده است که در آنها هم انتساب این کتاب به قطب‌الدین تأیید شده است، هم گفته شده است که مطالب مندرج در آن مطابق با شریعت و سنت عرفانی شیخ احمد جام است (← قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۲۳۴ - ۲۴۲). از نوشته قطب‌الدین این‌گونه برمی‌آید که هدف او از این درخواست، تأیید مطابقت متن حدیقه با شرع مصطفوی است (← مؤذنی و ندیمی هرندی، ۱۳۹۰: ۵۸)؛ اما بنا بر گفته مصحح کتاب، نصیری جامی، قطب‌الدین برای برحذر ماندن از مشغله مریدان و اعضای خاندان شیخ، نسخه‌های حدیقه را برای بزرگان مورد تأیید خود و اطرافیانش فرستاده است تا صحت مندرجات متن را تأیید کنند (← قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۲۳۳). بر ما مشخص نیست که آیا برخی از خوانندگان حدیقه، به سرقتی بودن این اثر پی برده بوده‌اند یا نه؛ اما در هر حال امروزه هیچ اطلاعی از آن مخالفت‌ها و ردّ و انکارها در دست نیست. نباید از نظر دور داشت که ممکن است این تدبیر پس از مشاهده مخالفت‌ها اتخاذ شده باشد. هر چند از دید موحّد نظر نویسندگان این نامه «از باب گزاف متداول در میان متقدمان است که نویسنده حدیقه را افضل علمای عالم و نوشته او را بهترین کتب اولین و آخرین می‌خواندند» (همان، ۱۳۴۳: ۱۹)، با این حال، با توجه به آنچه امروز به دست ما رسیده است، باید گفت که قطب‌الدین به هدف خود رسیده و نویسندگان چهار تقریظ موجود، برهان‌الدین محمد بایزیدی باخرزی، مولانا مشرف یزدی، ابو عبدالله بدرالدین طالقانی و محمود هروی، او و اثرش را درخور ستایش دیده‌اند.

تا زمانی که قضیه ربایش قطب‌الدین مطرح نبوده است، این استدلال که او برای «پرهیز از آسیب‌ها و چالش‌انگیزی‌های فکری عصر و نیز تبیین استناد و مرتبه معرفتی اثر» (همان: ۲۳۴) از بزرگان خواسته است که داوری خود درباره حدیقه را بنگارند، مورد پذیرش بود. با توجه به آنچه در نامه‌ها می‌خوانیم، این مسئله مورد توجه نویسندگان آن نامه‌ها نیز بوده است (← همان: ۲۳۵)؛ اما اکنون که ربایش ادبی قطب‌الدین آشکار شده است، جای آن است که شقی دیگر در بازخوانی نیت مؤلف مطرح شود. بدین ترتیب که هدف قطب‌الدین از این درخواست، در مرحله اول، به دست آوردن دلایلی بوده است که او را از اتهام سرقت رساله‌های روزبهان مبرا کند؛ زیرا رساله‌های روزبهان، پیش از این به ترکستان فرستاده شده بود و چه بسا نسخه‌هایی از آن در خراسان موجود بوده است. با توجه به این امر، به نظر می‌رسد دغدغه اصلی قطب‌الدین، نه فرونشاندن مشغله احتمالی مریدان، بلکه رفع اتهام انتحال بوده است.

۷. انتساب دروغین شعرها در حدیقه/الحقیقه

مصححان حدیقه هنگام برشمردن وجوه اهمیت این اثر، به اتفاق، به احتوای حدیقه بر اشعار شیخ احمد جام و خاندان او اشاره کرده‌اند (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: سی‌وهشت و ۱۳۴۳: ۱۶). بر همین اساس است که حدیقه را «مستندترین و نزدیک‌ترین یادگار و سند از ارزش‌های ادبی خاندان ژنده‌پیل» می‌دانند (همان، ۱۳۹۰: سی‌و نه). روی هم رفته ۵۶۰ بیت فارسی در حدیقه موجود است که از این تعداد ۴۲۴ بیت به خاندان شیخ احمد جام نسبت داده شده است (همان). در مقابل، در *رسالة/القدس*

۳۱ بیت آمده است که از این تعداد ۱۳ بیت به زبان فارسی است و ۱۸ بیت به زبان عربی. در *غلطات السالکین* هیچ شعری نقل نشده است. ۷ بیت از شعرهای فارسی منقول در *رسالة القدس* روزبهان از سنایی (۵۴۵ هـ.ق) است (← روزبهان، ۱۳۵۱: ۴۹، ۴۵ و ۷۴). ۶ بیت دیگر شامل سه رباعی است که همگی فاقد نام گوینده‌اند. این رباعی‌ها همگی در *حديقة الحقیقه* نیز آمده است؛ با این تفاوت که در *حدیقه* در دو مورد به نام گوینده اشاره شده است.

اینکه الهی سیمایی در *منازل القلوب* یکی از رباعی‌ها را به روزبهان نسبت می‌دهد و آریا به استناد گفته او آن رباعی را در شمار رباعی‌های روزبهان گنجانده است (← آریا، ۱۳۶۳: ۱۴۹)، درست به نظر نمی‌رسد:

اما غرض شیخ معلوم است ... چنان که در رباعی فرمود، قدس سره:

عشق آمد جان و دل فراجانان داد معشوقه به جان خویش ما را جان داد
در این مقام سالک روح اضافی را دید و واصل شد. فافهم!
زین گونه پیامها که او پنهان داد یک ذره به صد هزار جان نتوان داد
(سیمایی الهی، ۱۳۴۷: ۴۲۰)

این رباعی در *مرصاد العباد* نجم رازی نیز، به همین صورت، آمده است (← رازی، ۱۳۸۹: ۲۲۴). با توجه به اینکه تحریر نخستین این کتاب در ۱۸ هجری آماده شده است و بنا بر گفته مصحح کتاب، نجم رازی اغلب آثار عرفانی مهم پیشین و همچنین آثار روزبهان را مطالعه کرده بوده است (← همان: ۷۱)، می‌توان احتمال داد که این رباعی از طریق *رسالة القدس* به نجم رازی رسیده باشد. آنچه این احتمال را تقویت می‌کند، این است که به گفته محمدامین ریاحی در مقدمه *مرصاد العباد*، این رباعی، در *کشف الأسرار* میبیدی نیز آمده است (← همان: ۶۱۷)؛ اما میان آنچه در *رسالة القدس* و *مرصاد العباد* آمده است با آنچه در *کشف الأسرار* آمده است، تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد و این تفاوت‌ها روایت‌گر نزدیکی دو متن *رسالة القدس* و *مرصاد العباد* است. با تذکر این نکته که ممکن است متنی دیگر منشأ این رباعی بوده باشد که امروزه ما از آن بی‌خبر هستیم، این سخن به آن معنی نیست که ما *کشف الأسرار* را از دایره مطالعه نجم رازی خارج کرده‌ایم. واضح است که داوری ما بر مبنای شباهت‌های متن کتاب‌هاست. از آنچه نوشته شد دو نکته حاصل می‌شود: یکی آنکه، برخلاف گفته الهی سیمایی، رباعی پیشین از روزبهان نیست؛ یا دست کم باید پذیرفت که شکل اولیه این رباعی پیش از روزبهان در کتب عرفانی موجود بوده است. دوم اینکه بازخواندن آن به شیخ جام نیز درست نیست؛ زیرا در هیچ کدام از آثار مسلم شیخ، این رباعی نیامده است. هرچند دیوان منسوب به شیخ جام از درجه اعتبار و اعتماد ساقط است (مؤید، ۱۳۶۹: ۶۴۲) و ارجاع به آن ارجح و اعتباری ندارد، اما یادآوری این نکته خالی از فایده نیست که در آن متن نیز این رباعی نیامده است؛ بنا بر این، در حال حاضر این رباعی را باید در شمار رباعی‌های سرگردان دانست و بازخواندن آن به این دو گوینده درست نیست.

ماجرای این رباعی سرگردان به اینجا ختم نمی‌شود. با انتساب این رباعی به شیخ احمد جام، قضیه سراینده این رباعی پیچیده‌تر می‌شود. قطب‌الدین این رباعی را دوبار نقل می‌کند و در هر دو جا آن را از سروده‌های «شیخ الاسلام، قدوة السالکین... احمد» معرفی می‌کند (۱۳۹۰: ۳۵ و ۱۳۲).

درباره محل نقل این رباعی نیز باید گفت که در یکی از مواضع، رباعی درست در محلی نقل شده است (← همان: ۱۳۲) که روزبهان آن را نقل کرده بوده است (۱۳۵۱: ۴۴)؛ یعنی در فصل «فی بیان المکاشفة و المشاهدة» و در موضع دیگر، این رباعی تنها در حدیقه آمده است؛ بدین ترتیب جای هیچ‌گونه تردیدی باقی نمی‌ماند که قطب‌الدین علاوه بر جعل کتاب به نام خود، از جعل شعرهایی به نام شیخ احمد جام و به احتمال، سایر اعضای خاندان شیخ جام نیز اجتناب نمی‌کرده است؛ بنا بر این، بررسی مجدد درستی انتساب اشعار به گویندگان در حدیقه ضروری به نظر می‌رسد. این ضرورت از آنجا ناشی می‌شود که پژوهشگران، آگاهی‌های موجود در حدیقه را قطعی و قابل اطمینان شمرده‌اند و آن را مبنای داوری خود قرار داده‌اند و این امر سرچشمه داوری‌های نادرست بسیاری بوده است. در این میان، پژوهشگرانی چون محمدعلی موحد با اعتماد به قطب‌الدین، نه تنها این رباعی را در شمار اشعار مسلم‌الصدر شیخ تلقی کرده‌اند، بلکه حدیقه را تنها منبع موثق و اصیل اشعار شیخ دانسته‌اند و بر همین مبنای، در قضاوت درباره شعر شیخ احمد جام با استناد به این رباعی، شعرهای شیخ را خالی از ذوق و حال نمی‌بینند (قطب‌الدین، ۱۳۴۳: ۱۹).

در جایی دیگر قطب‌الدین در فصل «فی بیان الوجد»، رباعی دیگری را نقل می‌کند (۱۳۹۰: ۹۹) که پیش از او روزبهان آن را در رساله/القدس نقل کرده بود (۱۳۵۱: ۶۱):

یارم ز خرابات برآمد سرمست همرنگ لب خویش می لعل به دست
گفتم: صنما من از تو کی خواهم رست؟ گفتا: نرهد هر آن که در ما پیوست^۳

این رباعی در قسمت «رباعیات» دیوان مجعولی که به شیخ احمد جام (۱۳۷۷: ۴۵۴) منسوب است و همچنین در قسمت «غزلیات» (!) احمد جام در تذکره ریاض‌العارفین (هدایت، ۱۳۴۴: ۳۹) نیز آمده است. بررسی رابطه این دو اثر می‌تواند اطلاعات خوبی درباره چگونگی گردآوری اشعار شیخ در اختیار ما بگذارد؛ اما چون این مهم در حوصله این پژوهش نیست از آن می‌گذریم. حضور این رباعی در دو منبع فوق شایان توجه است؛ اما نباید صرف حضور آن، بنا را بر این گذاشت که سراینده این رباعی شیخ احمد جام است. نکته قابل تأمل این است که نسخه‌های کهنی از دیوان شیخ احمد جام در دسترس نیست؛ بنا بر این، اعتماد کردن بدان نه تنها خالی از اشکال نیست، بلکه برخلاف منش محققانه و روش علمی در تحقیقات ادبی است (← شیخ احمد جام، ۱۳۷۷: ۱۲). مضاف بر این، لازم به یادآوری است که حشمت مؤید منکر انتساب این دیوان به شیخ جام است (مؤید، ۱۳۶۹: ۶۴۲). به نظر می‌رسد جامع دیوان احمد جام، به اعتبار حدیقه/الحقیقه این رباعی را در شمار اشعار شیخ گنجانده باشد. از طرفی دیگر به نظر می‌رسد نقل این رباعی در ریاض‌العارفین نیز حاصل اعتماد هدایت به قطب‌الدین است؛ زیرا در هیچ جای دیگری این شعر به نام شیخ

۳. بیت دوم در رساله/القدس اینگونه آمده است:

گفتم: صنما که خواهد از دست تو رست؟ گفتا: نرهد هر آن که به ما در پیوست
(روزبهان، ۱۳۵۱: ۶۱)

نیامده است. بدین ترتیب قطب‌الدین رباعی موجود در *رسالة/القدس* را پس از نقل گفتاری از *أنس‌التائبین* شیخ احمد جام (ر.ک: شیخ احمد جام، ۱۳۶۸: ۲۰۵) آورده و با وجود اینکه این رباعی در *أنس‌التائبین* شیخ نیامده است، دیگران به اعتبار نقل آن در حدیقه، آن را در شمار سروده‌های شیخ احمد جام قرار داده‌اند. به نظر می‌رسد این رباعی یا از سروده‌های روزبهان است که قطب‌الدین با آگاهی از این موضوع، از انتساب آن به خود صرف نظر کرده، یا در شمار رباعی‌های سرگردانی بوده است که به گمان خوانندگان اثر قطب‌الدین، از جمله جامع *دیوان* شیخ و هدایت، انتساب آن به احمد جام مناقشه‌برانگیز نخواهد شد. شاید این خوانندگان از منبع اصلی آن، یعنی *رسالة/القدس*، مطلع نبوده‌اند.

قطب‌الدین بر آن است که گوینده تمام شعرهایی را که بیت یا ابیاتی از آنها در حدیقه نقل شده است، معرفی کند (۱۳۹۰: ۴۸). با این حال، از آوردن نام روزبهان پرهیز کرده است. این پرهیز او می‌تواند حاصل کوشش او برای پاک کردن همه نشانه‌هایی است که می‌توانسته است خواننده جستجوگر را به سمت روزبهان و آثار او بکشاند؛ علاوه بر این، ممکن است در میان خاندان شیخ احمد جام و مریدان او، عناد یا مخالفتی با آرای عرفانی روزبهان بوده که قطب‌الدین را بر آن داشته است که همه نشانه‌های وابستگی این اثر به روزبهان را از حدیقه پاک کند. او برای نقل رباعی دیگری که در *رسالة/القدس* آمده است چاره‌ای دیگر اندیشیده است و آن را سروده «بزرگی از مشایخ کبار» معرفی کرده است. میان ضبط کتاب *حدیقه/الحقیقه* و *رسالة/القدس* (روزبهان، ۱۳۵۱: ۲۷) تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد که بدان نمی‌پردازیم؛ اما اشاره به «بزرگی از مشایخ کبار» هم می‌تواند روایت‌گر نگاه قطب‌الدین به مقام عرفانی روزبهان باشد، هم نشان دهنده آن است که او از هویت نویسنده کتاب آگاه بوده است و به احتمال، روزبهان را سراینده این رباعی می‌دانسته است و برای حذف نام و رد او این صفت را برگزیده است تا خوانندگان را از جستجوی نام گوینده باز دارد. در موردی دیگر او ابیاتی را به سنایی نسبت داده است که در هیچ کدام از متون منسوب به او موجود نیست (← قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۱۸۶). با توجه به آنچه نوشته شد، اکنون می‌دانیم که *حدیقه/الحقیقه* متن معتبری برای جستجوی شعرهای نویافته سنایی نیست.

مسئله انتساب بیت‌ها به گویندگان در حدیقه، مسئله‌ای بسیار مهم است و بررسی تمامی این انتساب‌ها ضروری به نظر می‌رسد. اکنون می‌دانیم که کارکرد قطب‌الدین در بسیاری از این انتساب‌ها سوال‌برانگیز است. بنابر آنچه گفته شد، باید در پذیرش این گزاره که حدیقه سند ارزشمندی در بررسی میراث ادب منظوم خاندان شیخ احمد جام است، تجدید نظر کرد؛ زیرا با بررسی این سه رباعی، مشخص شد که او نه تنها کتاب دیگران را به خود بسته است، بلکه گشاده‌دستانه شعرهای دیگران را نیز به شیخ احمد جام نسبت داده است. او راوی صادقی نیست و نمی‌توان به او اعتماد کرد.

۸. تغییرات ایدئولوژیک

استخراج و تبیین نظام ایدئولوژیک حاکم بر خاندان شیخ احمد جام، امری بسیار دشوار است. این دشواری ناشی از آن است که آثار شیخ احمد جام و وابستگان به خاندان او «همواره، مورد بازبینی و تحولات ایدئولوژیک بوده‌اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۳: ۴۱). این تغییرات توسط خود افراد خاندان

اعمال می‌شده است تا خاندان شیخ جام از تغییرات سیاسی و اجتماعی متضرر نگردد؛ بنا بر این، تا جایی که ممکن است باید به دخل و تصرف ایدئولوژیک متون وابسته به خاندان شیخ جام پرداخت. تمایل به هماهنگ‌سازی متن به ایدئولوژی و سنت حاکم بر خاندان شیخ جام در قطب‌الدین نیز مشاهده می‌شود؛ با این تفاوت که او متنی از متون خاندان شیخ را مورد بازبینی قرار نداده است؛ بلکه برخی معتقدات روزبهان را دگرگون کرده است. دو عامل می‌تواند انگیزه قطب‌الدین در اعمال این تغییرات باشد. یکی آنکه او می‌خواسته است دیدگاه‌های خاص روزبهان را حذف کند. از این حذف، دو بهره حاصل می‌شده است؛ هم در تکمیل حذف ردّ روزبهان به او یاری می‌رسانده است، هم در تکمیل پروژة شخصی‌سازی متن. دیگر آنکه در جریان این تغییرات، برخی معتقدات عرفانی روزبهان که با معتقدات عرفانی شیخ احمد جام و خاندان او هماهنگ نبوده است از کتاب حذف می‌شده است و این حذف‌ها و تغییرها او را از مشغلهٔ مریدان و خویشان ایمن می‌کرده است. با وجود اینکه همهٔ این تغییرات قابل طرح و بررسی هستند، اما پرداختن به همهٔ این تغییرات در حوصلهٔ این پژوهش نیست؛ بنا بر این، به چند نمونه از مهم‌ترین این تغییرات می‌پردازیم:

- حذف اصطلاح «التباس»؛ پیش از این گفته شد که التباس از اصطلاحات ویژهٔ منظومهٔ عرفانی روزبهان است. او در رسالهٔ القدس ۹ بار و در غلطات السالکین ۲ بار از واژهٔ التباس استفاده کرده است. از مجموع این موارد تنها ۴ مورد در حدیقه باقی مانده است. به نظر می‌رسد ستردن گستردهٔ التباس تصادفی نباشد و قطب‌الدین با آگاهی از نیت روزبهان، از به کار بردن این واژه، تا حدّ ممکن، پرهیز کرده است. در مواردی نیز که این واژه سترده نشده است، یا برداشت معنای معنادار این واژه محتمل بوده است؛ چنانکه نصیری جامی، مصحح کتاب، توضیح داده است که «التباس: اشتباه و در هم آمیختگی... گویا مؤلف مفهوماً التباس (پوشاندن) را نیز در نظر داشته است» (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۲۹۰)؛ یا اگر معنای اصطلاحی آن مدنظر بوده است، قطب‌الدین آن را به دیگران نسبت داده است. روزبهان پس از شرح منزل اول توحید خاصّ الخاصّ، دربارهٔ آن می‌نویسد که «و این مقام را مقام التباس در عشق نام کرده‌ایم» (۱۳۵۱: ۱۵). قطب‌الدین برای هماهنگ‌سازی رأی روزبهان و سنت حاکم بر خانقاه شیخ احمد، ابتدا توضیحات روزبهان را حذف کرده است و سپس چند بیت منتسب به شیخ را آورده، در نهایت برای گریز از سرزنش احتمالی اطرافیان، امور مطرح شده را به دیگران نسبت داده است: «این مقام را التباس فی العشق خوانند» (۱۳۹۰: ۳۲). با این کار هم توانسته است جانب شخصی‌سازی متن را مراعات کند و هم جانب احتیاط را نگاه داشته است. مهم‌تر از این موارد این است که قطب‌الدین در راستای اعمال تغییرات ایدئولوژیک رساله‌های روزبهان، یکی از مشخصه‌های بارز عرفان روزبهان را بسیار کمرنگ کرده است.

- حذف اشاره‌های روزبهان دربارهٔ اتحاد: از ستردن مفهوم اتحاد در حدیقه این‌گونه برمی‌آید که قطب‌الدین با این نظریهٔ حلاج که مورد پذیرش روزبهان نیز بوده است (← ماسینیون، ۱۳۷۴: ۵۴)، همراه و همساز نبوده و تا آنجا که ممکن بوده، اشاره‌های صریح روزبهان را از متن رساله‌ها

زدوده است و متن را متناسب با دیدگاه خود تغییر داده است. حذف ۱۰ مورد از ۱۴ مورد استفاده از واژه اتحاد، بیان‌گر این است که قطب‌الدین در پی کم‌اهمیت جلوه‌دادن این دیدگاه بوده است. گویی قطب‌الدین روا نمی‌دانسته است که در مجموعه خاندان شیخ احمد این دست سخنان و اندیشه‌ها رواج پیدا کند: «هر که بداند محقق شود و از سر اتحاد بیرون شود که شرط اتحاد چنان است که عارف از تخت مقدوری بیرون شود و به قدرت حق تعالی قادر گردد» (روزبهان، ۱۳۵۱: ۱۶-۱۵) یا «سیر اهل آن قرب از ذات به ذات است که تجرید در آن کمال است و اتحاد شرط آن مقام است» (همان: ۱۸)؛ به همین دلیل، این قطعه و چندین قطعه دیگر را که در آن سخن از نظریه اتحاد بوده است، حذف کرده است.

- اختلاف در بیان تجربه‌های عرفانی: از روزگار ظهور عرفان در میان مسلمانان، عارفان در مسئله جواز بیان تجربه‌های عرفانی با یکدیگر اختلاف داشته‌اند. گروهی بیان تجربه‌های عرفانی را روا نمی‌دانسته‌اند و گروهی دیگر بر بیان آشکار تجربه‌های عرفانی اصرار داشته‌اند. این اختلاف موجب تغییراتی ایدئولوژیک در انتقال قطب‌الدین شده است. جدال پنهان قطب‌الدین با روزبهان نمونه‌ای مینیاتوری از یک جدال عظیم است؛ همچنین نشان‌دهنده آن است که این جدال تا روزگار این دو همچنان حل نشده باقی مانده بوده است. روزبهان در شمار کسانی است که از بیان تجربه‌های عرفانی دفاع می‌کند. کشف/الأسرار (۱۳۹۳) روزبهان مؤید این نکته است که او در بیان تجربه‌های روحانی و عرفانی خود بی‌پروا بوده است. او در رساله‌القدس از این سیره و روش دفاع می‌کند:

آن که گوید جاهل است و آن که نگوید معطل است. خاموشی پارسایی است. اگر نگوید ناتمام است و اگر بگوید تمام است. اگر نگوید از عقل نگوید و آن خوف است و اگر بگوید از انبساط بگوید و آن بسط است. آنکه نگفت زنده صورت آمد و آن که بگفت زنده معنی آمد. گفتن از جرأت است و آن تمامی است. ناگفتن از جانی است و آن از ناتمامی (روزبهان، ۱۳۵۱: ۲۷).

روزبهان گویندگان را سخی می‌داند و مخالفان بیان تجربه‌های عرفانی را بخیل (همان: ۴۹)؛ اما دیدگاه قطب‌الدین با روزبهان متفاوت است. قطب‌الدین برخلاف روزبهان، بیان تجربه‌های عرفانی را روا نمی‌داند. بر همین اساس، او گفته‌های روزبهان را تغییر داده است و دیدگاهی را برخلاف آنچه روزبهان ابراز کرده بود، عرضه می‌کند و می‌نویسد: «اما قومی که در بحر معرفت غرقه گردند ناپروای هر دو کون گردند و بساط گفت‌وگویی درنوردند و اسرار نهفته دارند و به زبان سخن گفتن نیارند که: من عرف الله کل لسانه» (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۴۸). و در جایی دیگر، با تغییر گفته روزبهان (۱۳۵۱: ۴۸)، می‌نویسد:

واجب است در هشیاری بر هشیاران که چون دانند و توانند نگویند و لازم است در مستی بر مستان که چون دانند و توانند از سر مستی گویند. برهد آن که نگوید؛ نرهد آن که بگوید و اگر مأذون نیست و بگوید از فضولی بود و کار بی‌فرمان کرده بود؛ فضولی را ادب لازم بود و هر که اسرار پادشاه بی‌فرمان او آشکار کند مستوجب سیاست یا عقوبت بلیغ گردد (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۹۰).

با دقت در این گفته‌ها روشن می‌شود که قطب‌الدین برای شخصی‌سازی متن و هماهنگ ساختن آن با عقاید پذیرفته شده و رایج در میان خانقاه شیخ، متن رساله‌های روزبهان را دگرگون

ساخته است. بنا بر آنچه گفته شد، باید شیخ احمد جام و خاندان او را در شمار کسانی جای داد که مخالف ابراز تجربه‌های عرفانی هستند.

- اختلاف درباره سماع: فریتز مایر^۴ و مؤید، بر آن‌اند که شیخ احمد به شدت با سماع مخالف بوده است (← قطب‌الدین، ۱۳۴۳: ۱۷). با سابقه‌ای که از خاندان شیخ در دست است، آنها نیز با تأسی به او نمی‌توانسته‌اند با سماع موافق باشند. برخلاف آنچه از سنت خاندان شیخ در دست داریم، در حدیقه فصلی به سماع اختصاص داده شده است و در آن با احتیاط تمام سماع را برای افرادی خاص جایز شمرده شده است. بر اساس همین فصل است که محمدعلی موحد ارزیابی مؤید و مایر را صحیح نمی‌داند و معتقد است که برخلاف آنچه مشهور است، شیخ احمد و به تبع او، اعقاب او سماع صوفیانه را پذیرفته‌اند (همان: ۱۸)؛ اما بهتر آن است که مطالب حدیقه را به حساب شیخ احمد و اعقاب او نگذاریم؛ بلکه آن را نشانه‌ای از تغییر دیدگاه بازماندگان او بدانیم. البته این تغییر دیدگاه با احتیاط بسیار زیادی همراه است؛ تا جایی که قطب‌الدین، در بخشی جداگانه، سعی کرده است در جواز سماع سخن بگوید و برای اغنای ذهن مخاطبان، آن را با ذکر روایت‌هایی از شیخ احمد و باقی اعضای خاندان او، شرح کند. اینکه قطب‌الدین تصمیم گرفته است فصل «فی بیان السماع» از رسالة/تقدس را حذف نکند، نشانه‌ای است از اینکه خاندان شیخ در تحریم سماع تجدید نظر کرده‌اند و حساسیت‌های اولیه درباره آن کاهش یافته است؛ اما کیفیت سخن‌راندن درباره سماع در نزد دو نویسنده متفاوت است. درست است که شاکله اصلی سخن قطب‌الدین در سماع از روزبهان ستانده شده است، اما سخن قطب‌الدین با روزبهان تفاوت‌هایی دارد. روزبهان، بی‌پروا و به گستردگی، از سماع و اثرات نیک آن بر سالک نوشته است. در مقابل، قطب‌الدین با احتیاط تمام، از گونه‌های مختلفی از سماع سخن گفته است. از آنجایی که پدیده سماع در خاندان شیخ پدیده‌ای نو است، هدف او از این کار این است که گونه مجاز سماع را از گونه‌های غیرمجاز تفکیک کند. او ذیل عنوان‌های روزبهان، عنوان‌های فرعی دیگری را مطرح کرده است. در حالی که روزبهان از هیچ محدودیتی در سماع سخن نگفته است، در نزد قطب‌الدین دایره گونه‌های مجاز بسیار تنگ است. این نکته بیان‌گر این حقیقت است که دیدگاه این دو عارف بسیار متفاوت است. همین تفاوت موجب شده است که قطب‌الدین نه تنها نقل هیجان‌های قلمی روزبهان را جایز نشمارد، بلکه با احتیاط بسیار زیاد، در وضع جواز سماع، سخت‌گیرانه ظاهر شود. با توجه به همین سخت‌گیری‌ها، برخی از پژوهشگران در انتساب حکایت‌هایی درباره همراهی قطب‌الدین با چند فرد مشغول به سماع تردید کرده‌اند (مؤدنی و ندیمی هرندی، ۱۳۹۰: ۶۱). بدین ترتیب در فصلی که درباره سماع است، دیدگاه‌های روزبهان به نفع قطب‌الدین و خاندان شیخ جام تغییر یافته است.

- اختلاف در مسئله رؤیت: مسئله رؤیت مسئله‌ای مهم، پیچیده و گسترده در عالم اسلام است. ما قصد نداریم در این بخش به آن بپردازیم. هدف از مطرح کردن این سخن یادآوری این نکته

است که در جریان انتقال *غلطات السالکین* شاهد بروز یک تغییر ایدئولوژیک دیگر هستیم که بیان‌گر اختلاف دیدگاه دو عارف در مسئلهٔ رؤیت است. روزبهان هنگام برشمردن لغزش‌های سالک به مسئلهٔ رؤیت نیز پرداخته است. در میان لغزش‌هایی که در این مورد رخ می‌دهد او به مسئلهٔ رؤیت به چشم سر اشاره کرده است. در نزد روزبهان رؤیت به چشم سر «در دنیا مستحیل نیست و لکن سنت بر این رفته است» (۱۳۵۱: ۹۴). او دیدار به چشم سر را غیرممکن نمی‌داند؛ اما باز می‌گوید که در سنت دینی پذیرش این مسئله محل تأمل است. قطب‌الدین این دیدگاه را نمی‌پذیرد. او هنگام نقل این سخنان، مخالفت خود را با تغییر فعل «نیست» به «است» و حذف جملهٔ بعدی آن نشان داده است: «جماعتی از ایشان دعوی رؤیت کنند در دنیا به چشم سر و آن در دنیا مستحیل است» (قطب‌الدین، ۱۳۹۰: ۲۰۶). تغییر این فعل، بیان‌گر یک تغییر ایدئولوژیک دیگر است. این اختلاف موجب شده است که قطب‌الدین دیدگاه روزبهان را دگرگون کند و به کلی، دیدار چشم ظاهر را منکر شود. این تغییر نیز در راستای شخصی‌سازی متن و هماهنگ‌سازی متن با دیدگاه حاکم بر خاندان شیخ است.

۹. نتیجه

بررسی و مقایسهٔ رساله‌های روزبهان با *حدیقه الحقیقه* قطب‌الدین محمد گویای آن است که او، *رساله‌القدس* و *غلطات السالکین* روزبهان را، با تغییراتی اندک، ربوده و به نام خود عرضه کرده است. دغدغهٔ اغنای مخاطب، قطب‌الدین را بر آن داشته است که طی یک فرآیند که ما آن را فرآیند شخصی‌سازی خوانده‌ایم، برخی مشخصه‌های وابستگی رساله‌های روزبهان را دگرگون کند و برخی دیگر را حذف کند. مهم‌ترین مؤلفه‌های شخصی‌سازی متن از این قرارند: حذف ردّ روزبهان، تعدیل برخی دیدگاه‌های او، نقل گستردهٔ شعرهای منتسب به خاندان شیخ جام، افزودن متن رساله‌های شیخ جام و اضافه کردن دیدگاه‌های شخصی؛ علاوه بر این، او در ظاهر برای دورماندن از مشغلهٔ مریدان، از بزرگان مورد تأیید خاندان شیخ جام، خواسته است که اذعان کنند که متن با شرع مصطفوی مطابقت دارد؛ اما اکنون می‌دانیم که قطب‌الدین بدین واسطه، در پی اثبات وابستگی این اثر به خود و رفع اتهام انتقال بوده است. مسألهٔ درج اشعار شیخ جام و خاندان او در حدیقه نیز از مسائل قابل تأمل است. با تطبیق اشعار موجود در رساله‌ها و حدیقه روشن شد که قطب‌الدین در انتساب اشعار امانت را رعایت نکرده است و شعر دیگران را به شیخ احمد جام منتسب کرده است؛ بنا بر این صحت انتساب شعرها به گویندگان مورد ادعای قطب‌الدین مورد تردید جدی است. برخی تغییرات اعمال شده در جریان این ربایش ادبی از یک اختلاف ساده گذشته است و می‌توان آنها را اختلاف ایدئولوژیک خواند. اختلاف در مباحثی همچون التباس، اتحاد، سماع، بیان تجربه‌های عرفانی و مسئلهٔ رؤیت از جملهٔ این اختلاف‌های ایدئولوژیک است. آشکارشدن این ربایش ادبی به بررسی نسخه‌شناسی رساله‌های روزبهان نیز کمک می‌کند. بدین ترتیب که با بررسی میزان مطابقت نسخه‌های *رساله‌القدس* و *غلطات السالکین* با *حدیقه الحقیقه* می‌توان به نسخهٔ اصیل رساله‌های روزبهان نزدیک شد. در بررسی نسخه‌ها، مشخص شد که

نسخه «الف» که در تاریخ ۸۱۷-۸۲۲ هجری کتابت شده است، نزدیک‌ترین نسخه به نسخه‌های حدیقه/الحقیقه است و نزدیک‌ترین نسخه به نسخه مورد تأیید روزبهان.

منابع

آریا، غلامعلی (۱۳۶۳)، شرح احوال و آثار و مجموعه اشعار به دست آمده شیخ شطاح روزبهان فسایی (بقلی شیرازی)، تهران، روزبهان.

اهل، جلال‌الدین یوسف (۱۳۵۶)، فرائد غیائی، چاپ حشمت مؤید، ج ۲، تهران، بنیاد فرهنگ ایران. بوزجانی، درویش علی (۱۳۹۶)، روضة الراحین، چاپ حسن نصیری جامی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

رازی، نجم‌الدین (۱۳۸۹)، مرصاد العیاد، چاپ محمدامین ریاحی، ج ۱۴، تهران، علمی و فرهنگی. جنید شیرازی، معین‌الدین ابوالقاسم (۱۳۶۶)، شد الذنار فی حظ الوزار عن زوار المزار، چاپ محمد قزوینی، تهران، نوید. روزبهان بقلی شیرازی (۱۳۵۱)، رساله/القدس و غلطات السالکین، چاپ جواد نوربخش، تهران، خانقاه نعمت‌اللهی.

_____ (۱۳۸۹)، شرح شطحیات، چاپ هانری کرین، ج ۶، تهران، طهوری.

_____ (۱۳۸۳)، عبر العاشقین، چاپ هنری کرین و محمد معین، ج ۴، تهران، منوچهری.

_____ (۱۳۹۳)، کشف الاسرار و مکاشفات الانوار، ترجمه محمد خواجوی، تهران، مولی.

سیمایی الهی، عبدالله (۱۳۴۷)، منازل القلوب، چاپ منوچهر دانش‌پژوه، تهران، انجمن آثار ملی. شرف‌الدین ابراهیم (۱۳۴۷)، تحفة العرفان فی ذکر سید الأقطاب روزبهان، چاپ منوچهر دانش‌پژوه، تهران، انجمن آثار ملی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۳)، درویش ستیهنده، تهران، سخن.

شکری، همایون؛ ابراهیم رحیمی زنگنه و وحید مبارک (۱۳۹۹)، «تأثیر اندیشه‌های نوافلاطونی، در باب بهره‌مندی و صدور، بر وضع اصطلاح التباس در اندیشه روزبهان بقلی شیرازی»، حکمت معاصر، سال ۱۱، ش ۲، ۱۳۳-۱۵۶.

شیخ احمد جام (۱۳۶۸)، انس التائبین، چاپ علی فاضل، تهران، توس.

_____ (۱۳۷۷)، دیوان شیخ احمد جام، چاپ احمد کرمی، ج ۲، تهران، نشر ما.

قطب‌الدین محمد جامی (۱۳۹۰)، حدیقه/الحقیقه، چاپ حسن نصیری جامی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

_____ (۱۳۴۳)، حدیقه/الحقیقه، چاپ محمدعلی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

عبداللطیف بن صدرالدین (۱۳۴۷)، روح الجنان فی سیرة الشیخ روزبهان، چاپ منوچهر دانش‌پژوه، تهران، انجمن آثار ملی.

ماسینیون، لویی (۱۳۷۴)، عرفان حلاج، ترجمه سیدضیاءالدین دهشیری، تهران، جامی.

مؤذنی، محمد و محمود ندیمی هرندی (۱۳۹۰)، «اطلاعاتی درباره قطب‌الدین محمد بن مطهر بن احمد جام (ژنده‌پیل) همراه با نقد بخشی از مقدمه مصحح چاپ جدید حدیقه/الحقیقه»، ادب فارسی، ش ۷، ۴۵-۶۶.

مؤید، حشمت (۱۳۶۹)، «دیوان شیخ احمدجام (ژنده‌پیل)»، ایران‌شناسی، ش ۷، ۶۴۲-۶۴۸.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۴۴)، ریاض العارفین، چاپ مهرعلی گرگانی، تهران، کتاب‌فروشی محمودی.

References

- Arya, Gholam Ali, (1984), *biography, works and collection of poems obtained by Sheikh Shatah Roozbahan Fasaai (Baghli Shirazi)*, Tehran, Roozbahan.
- Ahl, Jalaluddin Yusuf, (1977), *Faraed Ghiasi*, Heshmat Moayed Publishing House, Volume 2, Tehran, Farhang Iran Foundation.

- Bozjani, Darvish Ali, (2017), *Rozada al-Riyahin*, Hasan Nasiri Jami Publishing House, Tehran, Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Razi, Najmuddin, (2010), *Mursad al-Ebad*, Mohammadadmin Riahi Press, Ch 14, Tehran, scientific and cultural.
- Junaid Shirazi, Moin al-Din Abul Qasim, (1987), *Shadd al-Eazar Fi Hatt al-Awazar Zowar Al-Mazar*, Mohammad Qazvini, Tehran, Navid.
- Rozbahan Baghli Shirazi, (1972), *Risal al-Quds and Ghalat al-Salekin*, Javad Nurbakhsh, Tehran, Khanqah Nematullahi.
- _____ (2010), *Sharh al-shathiat*. Edited and introduced by Henry Carbone. Translation of the introduction by Mohammad Ali Amir Moazi. Sixth edition. Tehran: Tahori.
- _____ (2004), *Abar al-Ashqin*, Karbon and Mohammad Moin Art Print, Ch 4, Tehran, Manouchehri.
- _____ (2014), *Kashf al-Asrar and Makashfat al-Anwar*, translated by Mohammad Khajawi, Tehran, Moli.
- Simabi Elahi, Abdullah, (1968), *Manazel al-Qulob*, Manouchehr Daneshpajoh Press, Tehran, National Art Association.
- Sharaf al-Din Ibrahim ibn Sadr al-Din Abi Mohammad Rozbahan Secondi, (1968), *Tohfa al-Irfan fi Zikr Sayyed al-Aqtab Rozbahan*, Daneshpajoh Press, Tehran, Anjoman Asar Meli.
- Shafi'i Kodkani, Mohammadreza, (2014), *Darvish Satihande*, Tehran, Sokhon.
- Shekari, Homayon, Ebrahim Rahimi Zanganeh and Vahid Mubarak (2020), "The Impact of Neo-Platonic Ideas about "Participation" and "Emanation" on Rūzbahān Baqlī Shīrāzī's Notion of "Iltibās"", *Contemporary Wisdom*, Year 11, Vol. 2, pp. 133-156.
- Sheikh Ahmad Jam, (1989), *Anis al-Taibin*, Ali Fazel Publishing House, Tehran, Tus.
- _____ (1998), *Diwan Sheikh Ahmad Jam*, Ahmad Karmi Publishing House, Ch 2, Tehran, Ma.
- Qutb al-Din Mohammad Jami, (2011), *Hadiqa al-Haqiqah*, Hassan Nasiri Jami Publishing House, Tehran, Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- _____ (1964), *Hadiqa al-Haqiqah*, Mohammad Ali Mohad Press, Tehran, Book Translation and Publishing Company.
- Abd al-Latif bin Sadr al-Din Abi Mohammad Rozbehan al-Thani, (1968), *Rooh al-Jannan fi Siret al-Sheikh Rozbehan*, Manouchehr Daneshpajoh, Tehran: National Art Association.
- Massignon, Louis, (1995), *Irfan Hallaj*, translated by Seyyedziad-Din Dashiri, Tehran, Jami.
- Mu'azni, Muhammad and Mahmoud Nadimi Harandi (2013), "Information about Qutb al-Din Muhammad bin Motahar bin Ahmad Jam (Zhande Pil) along with a criticism of part of the preface of the revised edition of the new Hadiqa al-Haqiqah", *Adab Farsi*, Vol. 7, 45-66.
- Moayed, Heshmat (1990), "Diwan of Sheikh Ahmadjam (Zhande Pil)", *Iranology*, Vol. 7, 642-648.
- Hedayat, Reza Qalikhani (1965), *Riaz Al-Arafin*, Mehr Ali Gorgani Press, Tehran, Mahmoudi Bookstore.